

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه علمی تاریخ

عنوان پایان نامه:

سازمان اداری و نظامی صفاریان

نگارش:

سید جابر حسینی

استاد راهنما:

دکتر هوشنگ خسروبیگی

استاد مشاور:

دکتر ابوالحسن شهواری

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته تاریخ ایران دوره اسلامی

بهمن ۱۳۸۹

تقدیم به

پدر و مادر عزیزم که با تلاشهای بی
شائبه خویش راه آموختن را برایم
هموار کردند

و

صبورترین همسفر زندگیم؛ همسرم

و

فرزندانم؛ جاوید و توحید با امید آنکه
با فراگیری علم و دانش و طی مدارج
علمی در راستای رشد، اعتلاء و
سربلندی هر چه بیشتر ایران عزیز گام
بردارند.

سپاس نامه:

تدوین این پژوهش نتیجه زحمات اساتید ارجمند دانشگاهی بویژه گروه محترم تاریخ دانشگاه پیام نور مرکز تهران می باشد. از این رو در آغاز ضروریست از جناب آقای دکتر هوشنگ خسروبیگی که با صبر و تلاشهای بیدریغ خویش، دریچه جدیدی را در پژوهش های تاریخی برایم گشودند و نیز جناب آقای دکتر ابوالحسن شهواری؛ استاد اخلاق و مشوقم برای دانش اندوزی و همچنین جناب آقای دکتر محمد رضا نصیری، دکتر ساسان طهماسبی، دکتر محمد امیر شیخ نوری و سرکار خانم دکتر مهری ادیسی کمال تشکر و قدردانی را داشته باشم.

چکیده:

صفاریان بطور مستقل از سال 247 تا 287 هـ، بمدت 40 سال در مشرق ایران و بخشی اعظم از دیگر بلاد ایران، افغانستان و هند فرمانروایی داشتند و از سال 298 هـ، در زمان امارت ابوعلی محمد بن علی بن لیث تا سال 393 هـ، در زمان ابو احمد خلف بن احمد به عنوان حکمرانان محلی در شرق ایران بمدت 106 سال حکمرانی نمودند. در دوره اول صفاریان یعنی ایام امارت یعقوب و عمرو لیث، معمار این سلسله، قاعده و ترتیب دو نهاد درگاه و دیوان رسوم درگاه و بارعام و نظایر آن رادر حکومت خویش بوضوح براساس الگوهای رایج عصر خود یعنی بغداد که آن نیز براساس رویه عصر ساسانیان بوده است، بنیان نهاد.

زیرا استعمال کلمات دولتی عربی مانند: عامل، خراج، قضاوت، خطبه و نظایر بسیاری که در منابع این دوره آمده است، آشکار می سازد از یک سو این لغتها که توسط حکام عرب در ضمن اداره کردن مملکت بجا مانده، در تشکیلات اداری صفاریان نیز بکار گرفته شده است و از سوی دیگر بسیاری از اصطلاحات اداری مانند: دفتر، دیوان، برید، رهدارو امثالهم تقلیدی مستقیم از تشکیلات اداری مداین بوده است.

استقرار نهاد دیوان در حکومت صفاریان از عبارت «عَمَل» که در معنی کار دیوانی، ریاست، حکومت است و بارها در تاریخ سیستان ضمن شرح وقایع بکار رفته آشکار می شود.

در رأس این حکومت بعد از امیر، وزیر قرار داشت که با حکم امیر، بعنوان رئیس دیوان سالاری می بایست امور حکومت و دیوانها را به سامان برساند. لیکن یکی از تغییرات اساسی در تشکیلات اداری این حکومت عدم وجود منصب وزارت در عهد یعقوب لیث است که بنظر می رسد امیر خود وظایف وزیر را انجام می داده است و بجای وزیر از دبیر استفاده می کرده است. این نهاد بطور مشخص از دوره عمرو لیث برقرار گردید.

در واقع مستعجل بودن دوره اقتدار صفاریان، فقدان نیروهای کارآمد اداری و نظامی، نزاعهای درون خاندانی، رقابت امرای نظامی و کاربردستان اداری و گسترش نفوذ امرای نظامی که موجب کمزنگ شدن نقش صاحب منصبان اداری گردید، از عوامل تضعیف ساختار اداری و نظامی صفاریان است. لیکن با سقوط صفاریان، ساختار اداری و نظامی آنان به دوره های بعدی یعنی سامانیان، سلجوقیان و غزنویان منتقل گردید و در این حکومت ها به انسجام رسید.

کلید واژه ها: دربار، درگاه، دیوان، سپاه، سیستان، نظام اداری

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
1	پیشگفتار.....
	فصل اول
4	1-1- تعریف و تحدید موضوع
7	2-1- بیان مسئله پژوهش
7	3-1- فرضیه‌های پژوهش
8	4-1- پیشینه و اهداف پژوهش
9	5-1- اهمیت موضوع و ضرورت پژوهش
10	6-1- روش پژوهش
11	7-1- بررسی و نقد منابع
	فصل دوم: تاریخ و جغرافیای سیستان
25	1-2- جغرافیای سیستان (وضعیت جغرافیایی و وجه تسمیه سیستان).....
31	2-2- تاریخ سیستان پیش از اسلام
43	3-2- تاریخ سیستان در دوره اسلامی تا تشکیل حکومت صفاریان
	فصل سوم: صفاریان
53	1-3- پیشینه خاندانی
55	2-3- امرای خاندان صفاری
55	1-2-3- امیران دوره اوّل
61	2-2-3- امیران دوره دوّم
70	3-3- امیر و خلیفه
	فصل چهارم: سازمان اداری صفاریان
95	1-4- تشکیلات درگاه
111	2-4- تشکیلات دیوانی
147	3-4- نظام ولایات

فصل پنجم: سازمان نظامی

173	1-5- ترکیب سپاه
193	2-5- تشکیلات اداری و مالی سپاه
207	3-5- شیوه های جنگ
		نتیجه بحث، فهرست منابع و مأخذ
226	نتیجه
232	فهرست منابع

پیشگفتار

منابع موجود از دوره صفاریان بسیار اندک است. این امر می تواند به زمینه های تاریخی ظهور حکومت صفاریان و مقدمات شکل گیری آن در نیمه قرن سوم هجری و همچنین شکل گیری قدرت سیستانیان به رهبری فردی که هیچ قرابت اجتماعی با بخشهای اشرافی جامعه ایرانی نداشت؛ بر پای و سازماندهی تشکیلات بزرگ نظامی؛ برخورداری از نیروهای اجتماعی ضد خلافت و سرانجام توفیق در طرح مبارزه با خلافت عباسی؛ ویژگیهای ساختاری دولت صفاری و درگیریهای وسیع نظامی آن با قدرتهای متخاصم بستگی داشته باشد. از این رو میدان مناسبی را پیش روی اهل نظر و از جمله تاریخ نگاران فراهم نیاورده و همین امر نیز باعث شده است تا بسیاری از رویدادهای این دوران، تنها از سوی مورخانی که با محل حادثه و زمان وقوع آن فاصله بسیار داشته اند به رشته تحریر درآید. لیکن در این تحریرات نیز یا بخشی از تاریخ این سالها به فراموشی سپرده شده و یا افسانه و واقعیت با یکدیگر آمیخته گردیده است.

علاقه بررسی به سازمان اداری و نظامی ایران به هنگام تحصیل در مقطع کارشناسی ارشد در دانشگاه پیام نور مرکز تهران در انجام کار تحقیقی استاد ارجمند، جناب آقای دکتر هوشنگ خسروبیگی مبنی بر استخراج اصطلاحات کتاب تاریخ سیستان آغاز شد. این علاقه موجب شد که مطالعه در خصوص نظام اداری و نظامی صفاریان بعنوان اولین حکومت مستقل ایرانی پس از سلطه اعراب در ایران بطور مستمر ادامه یابد.

در این دوره دو کار تحقیقی مربوط به دروس؛ نقد و بررسی تاریخ ایران از آغاز خلافت عباسی تا سقوط بغداد و شناخت روشهای تحقیق در تاریخ به ترتیب تحت عنوان سازمان اداری صفاریان به استناد تاریخ سیستان و اقوام و گروههای اجتماعی به استناد تاریخ سیستان، تحت راهنمایی جناب آقای دکتر هوشنگ خسروبیگی تدوین و ارائه شد. ضمن تدوین این دو مقاله، با بسیاری از اصطلاحات اداری، نظامی، مناصب شهرها، مشاغل و وظایف و حوزه عملکرد آنها آشنایی پیدا کردم. تشویقها و راهنمایی ها جناب آقای دکتر خسروبیگی؛ همچنین تداوم انگیزه مطالعه و بررسی در خصوص نظام اداری و سازمان نظامی ایران، و نیز کمبود پژوهشهای صورت گرفته در مورد حکومت صفاریان، بویژه تشکیلات اداری آنان موجب شد، علیرغم آگاهی به مشکلات و موانع پیش رو، طرح پایان نامه حاضر تدوین و به گروه محترم تاریخ دانشگاه پیام نور مرکز تهران ارائه شود. در تمام طول زمان بررسی محتوی منابع و جمع آوری اطلاعات و داده ها، تلاش شد تا از ارشادات اساتید ارجمند راهنما و مشاور بهره مند گردم. تا با توجه به تعریف و محدوده موضوع، پژوهشی مدون صورت گیرد. لیکن نمی توان این پایان نامه را جامع و کامل دانست. پایان نامه حاضر نتیجه

تلاشی است که با اقرار به کاستی‌های فراوان، صرفاً چندین برگ از تفحص بعمل آمده در تاریخ ایران بمنظور پاسخ‌گویی به آموخته‌های اساتید بزرگوام بویژه استاد ارجمند؛ جناب آقای دکتر هوشنگ خسرو بیگی؛ استاد راهنما می‌باشد که در سایه تداوم الطاف بیدریغ و ارشادها و رهنمودهای جناب آقای دکتر ابوالحسن شهواری؛ استاد مشاور، جامهٔ تحقق پوشید، که امید است مورد قبول واقع شود.

این پایان نامه از پنج فصل تشکیل شده است. در فصل اول به معرفی و روش کار برخی از منابع پرداخته که از آنها در تدوین این پژوهش استفاده شده است. در فصل دوم خاستگاه صفاریان هم در حوزه جغرافیایی و هم به لحاظ تاریخی، در دورهٔ زمانی پیش و پس از ظهور اسلام بطور خلاصه معرفی می‌گردد. زیرا سیستان؛ شرقی‌ترین حوزهٔ قلمرو امپراطوری عباسیان، منطقه ای است که از دیر باز محل برخورد ایرانیان با اقوام مختلف مانند تورانیان، سکاها و کوشانها بود و غالباً رنج دفاع از مرز و بوم ایران نیز به آن تحمیل می‌شد. این منطقه با یک سابقه باستانی که بخشی از آن مربوط به حماسه‌هایی است که شجاعت و دلاوریهای سیستانیان در مقابل بیگانگان و مهاجمین را بیان می‌کند. با ورود اعراب، این منطقه در جرگه سرزمین اسلامی در قلمرو خلافت عباسی قرار می‌گیرد. دوری این منطقه از مرکز خلافت، موجب کم‌رنگ شدن جاذبه‌های آن می‌گردد و همین موضوع نیز تغییرات و تحولات گوناگونی را در سیستان فراهم آورد. در واقع در این فصل به پس زمینه‌های تاریخی ظهور صفاریان از هنگام اسکان اعراب در سیستان که موجب بروز تعصبات قبیله‌ای در میان آنان و اختلافات اعراب با مردم سیستان، حضور مخالفان دستگاه خلافت در این سرزمین، درگیری‌های مکرر با حاکمان هندی در مرزهای اسلامی و رانده شدن پیروان مذاهب دیگر مانند خوارج به درون سیستان، پرداخته شده است.

در فصل سوم پیشینه صفاریان و سیر تحولات و عواملی که موجب شد تا آنان بر مسند امارت دست یابند مورد بررسی قرار گرفته است. ضرورت این بررسی، نوع بینش و عقاید و نگرش امیران صفاری به حکومت و دستگاه خلافت را آشکار می‌سازد. زیرا سلسله صفاری که با حمایت اکثریت گروه‌های کارگر و کاسب شهر و تا حدی کشاورزان روستایی در این سرزمین روی کار آمد، ضمن آنکه بدنال استیلای خود بود، حس همبستگی قومی و هویت ایرانی را نیز تقویت می‌کرد. پیروزیهای صفاریان در مرزهای شرقی بر کافران موجب تثبیت استیلای آنان بر سیستان و دیگر متصرفات ایشان و بدنال آن درگیری با عاملان خلیفه و دستگاه خلافت گردید. و بدین ترتیب برای نخستین بار در ایران الگویی را بوجود آوردند؛ که می‌توانست با بدست آوردن حاکمیت منطقه بدون دستور و اذن دستگاه خلافت، خلیفه را وادار به سازش نماید.

سپس در بخش دیگر این فصل ضمن معرفی امیران صفاری و پاره ای از ویژگیها و عملکردهایشان، امرای این حکومت به دو دوره تقسیم شد؛ دوره اول: عصر اقتدار و استقلال این حکومت و دوره دوم: دوره تابعیت از دستگاه خلافت و دیگر حکومتهای استکفایی مانند سامانیان و غزنویان و ... می باشد.

این بررسی لزوم مطالعه در خصوص رابطه امیر صفاری و خلیفه عباسی، ویژگیها و صفات امیر، تشریفات درگاه، سیستم جانشینی در این حکومت و ... را در بخشی دیگری از فصل سوم اجتناب ناپذیر می نمود. چرا که مجموع این بررسیها ما را در شناخت چگونگی و کیفیت و جزئیات ساختار اداری حکومت صفاریان، فنون و اصطلاحات اداری آنان در فصل چهارم یاری می نماید. بطوریکه می توانیم تصویری شفاف از دو نهاد؛ درگاه و دیوان صفاریان ارائه دهیم. و کارکرد و دامنه حوزه فعالیت این نهادها و همچنین چگونگی سلسله مراتب مناصب و مقامات حکومتی و اداری را بشناسیم. با این آگاهی، در بخش دیگر از فصل چهارم به معرفی حوزه متصرفات صفاری و نحوه اداره ایالات و شهرها و مناصب و مقامات اداره کننده این ایالات و شهرها و شرح وظایف هر یک از آنان می پردازیم. مجموع این مطالعات و بررسی ها، فصل پنجم این پژوهش را تحت عنوان سازمان نظامی سامان بخشید. در این فصل سپاه صفاریان به لحاظ کمی و کیفی بررسی شده است و جنگ افزارهای سبک و ادوات نظامی سنگین مورد استفاده سپاه و نحوه کاربرد آنان و طرق تحصیل آنان بررسی شده است.

در بخش دیگر از این فصل، تشکیلات اداری و مالی سپاه، نحوه جذب سرباز، سلسله مراتب و درجات نظامی و جایگاه وظایف آنان و همچنین فنون و شیوه های رزمی سپاه صفاری معرفی شده است. ضمن اینکه مطالعه و بررسی دیوان عرض، منابع مالی و خزائن، توانست ما را در بررسی و معرفی منابع درآمد و مجاری مخارج این حکومت و ارائه تصویری دقیقتر از ساختار تشکیلات منسجم اداری و نظامی آنان یاری نماید.

سید جابر حسینی

زمستان 1389

فصل اول

کلیات

۱- ۱- تعریف و تحدید موضوع

از جمله نشانه های حیات اجتماعی و تمدنی هر قومی، وجود نهادها و سازمانهای حکومتی و اداری و نظامی جامعه آنان است؛ که یکی از موضوعات مهم مطالعات و پژوهش در حوزه تاریخ تمدن هر قوم؛ ویژگی، کاربرد، تحول و تطور این سازمانهاست.

از عهد پیش از ظهور اسلام تا انقلاب مشروطیت، تغییرات ایجاد شده در سازمانهای اداری و نظامی چندان چشمگیر نبوده است و تقریباً از نظر کارکرد و مشخصات، ویژگیهای یکسانی داشتند. اگر چه در لایه ظاهری این تشکیلات بر اثر رخدادهای و تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، تغییراتی ایجاد گردید، لیکن تقریباً شاکله اصلی این سازمانها و نهادهای کلیدی آن پا برجا مانده است. بنظر می رسد که پیشرفته ترین سازمان اداری ایران در پیش از اسلام با توجه به محتوی منابعی که در اختیار ما است؛ از آن ساسانیان است. پس از ظهور اسلام در ایران، حکمرانان ایران با استفاده از بزرگان محلی و کاربدستان، سازمان اداری و نظامی حکومتهای خویش را بر پایه شالوده و ساختار نظام اداری و تشکیلات نظامی ساسانیان سامان دادند. رشد و توسعه حکومتها به لحاظ سیاسی و ثبات تدریجی حکومتها مستقل ایرانی و همچنین بروز تغییرات اجتماعی و فرهنگی، تغییراتی را نیز بر این تشکیلات تحمیل نموده اما تقریباً وظایف اصلی و ساختار کلی نظام اداری ایران همچنان پا برجا ماند.

کمبود اطلاعات و قلت منابع سبب شده است که نویسندگان و مورخان، پیشرفت سازمان اداری و نظامی حکومت صفاریان و اینکه امیران این حکومت تا چه میزانی نهاد و فنون اداری خویش را مدیون عباسیان بودند، با شک و تردید بنگرند. لیکن استعمال کلمات دولتی عربی مانند: عامل، خراج، سلطان، قضاوت، مستحسب، خطبه، ولایت، امیرشرطه، مصادره، مظالم و نظایر بسیاری که در کتاب تاریخ سیستان ضمن شرح حوادث و وقایع ایام امیران صفاری آمده است، آشکار می سازد از یک سو این لغتها که توسط حکام عرب در ضمن اداره کردن مملکت بجای مانده، در تشکیلات اداری صفاریان نیز بکار گرفته شده است و از سوی دیگر بسیاری از اصطلاحات اداری مورد استفاده در سازمان اداری حکمرانان عرب و بویژه در دستگاه خلافت عباسیان و چاکران آنها مانند: بندار، دفتر، دیوان، جامگی، برید و رهدار و امثالهم، تقلیدی مستقیم از آئین و آداب ایرانیان و تشکیلات اداری مداین بوده است.

همچنین وجود خزاین معموری که بویژه دو امیر نخستین صفاری از خود بجا گذاشته و نیز آگاهی ما از چهار نوع خزانه در این دوره، نشانگر آنست که این دو امیر در حوزه نظام مالی حکومت خویش، تدابیر و سیاستهای مالی شایسته ای را بکار برده اند. ضمن اینکه رابطه و پیوستگی تنگاتنگ دو ساختار اداری و مالی حکومت با یکدیگر، که خود نیازمند آداب، فنون و اجرای قوانین مدون است؛

حکایت از انسجام سازمان اداری و مالی صفاریان دارد و می تواند ابهامات موجود در این خصوص را از بین ببرد. گزارشهای مسعودی در مروج الذهب و ابن خلکان - که اطلاعات خود را از سلامی گرفته است - در وفیات الاعیان، ضمن اینکه ما را از وجود یک سازمان نظامی منظم و با قوانین، ضوابط و معیارهای مشخص آگاه می سازد، این موضوع را نیز آشکار می سازد که گردش کار صحیح این تشکیلات عریض و طویل خود نیازمند یک سیستم اداری و مالی توسعه یافته است. همچنین قاعده و ترتیب درگاه، دیوان، مظالم، عرض، رسیدگی و رعایت احوال رعیت و لشکر در حکومت صفاریان؛ بوضوح ترسیم نظام اداری آنان را به الگوهای رایج عصر خویش یعنی بغداد که آن نیز بر اساس رویه عصر ساسانیان بوده است، اتصال می دهد.

صفاریان که از رویگری و سپس عیاری، اولین حکومت مستقل ایرانی را در شرق خلافت عباسی بنا نهادند، چه در عهد امیران دوره اول و چه در زمان امرای دوره دوم صفاری، برای اداره امور امپراطوری خویش، سازمان اداری و نظامی مورد نیاز را سامان دادند.

موضوع این پژوهش، بررسی تشکیلات اداری و نظامی این حکومت است. لیکن ضروری است، ابتدا محدوده این بررسی از نظر زمان، مکان و موضوع مشخص گردد. زیرا حیات انسانها، حوادث و رویدادها، گفتارها و پندارها در قلمرو زمان، تاریخ یک جامعه رامی سازند. از این رو از ابتدا به زمان، بعنوان عاملی برای سنجش دگرگونی ها و تغییر تحولات توجه شده است.

محدوده زمانی این پایان نامه، یک دوره تاریخی مربوط به تاریخ ایران بعد از اسلام است. مدت این دوره تاریخی از زمان تأسیس حکومت صفاریان در سال 247 هـ، با به امارت رسیدن یعقوب در سیستان آغاز می شود. پایان این دوره نیز با شکست خلف بن احمد از سلطان محمود غزنوی در سال 393 هـ، ختم می شود. این دوره تاریخی از نظر زمانی با بخشی از محدوده زمانی خلافت چند تن از خلفای عباسی و دیگر سلسله های فرمانروایی ایران مانند: طاهریان، علویان، سامانیان و بویهیان و غزنویان، . . . مقارن است. لذا توجه به پیش زمینه های تاریخی حکومت صفاریان موجب می شود که در این بررسی به دوره های تاریخی قبل و بعد از آن نیز توجه شود. از جمله بمنظور شناخت وضعیت اجتماعی، سیاسی و اداری سیستان؛ یعنی خاستگاه حکومت صفاریان، باید سابقه تاریخی سیستان در پیش از اسلام مورد توجه قرار گیرد. همچنین در این بررسی برای شناخت پیشینه نظام اداری، می بایست به ساختار اداری ایران در حکومت های بعد از صفاریان نیز توجه شود. بنابراین اگر چه محدوده زمانی خاص این بررسی، سالهای آغاز و پایان آل صفار است، ولی الزاماً محدوده زمانی دیگری نیز مورد بررسی قرار گرفته است.

اما رخدادهای تاریخی صرفاً به زمان محدود نمی‌گردد بلکه علاوه بر محدوده زمانی در گستره مکان نیز به وقوع می‌پیوندند. به همین جهت این عامل، بررسی محل واقع شدن یک حادثه را در پژوهش تاریخی اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. در واقع بررسی رویداد تاریخی بدون توجه و در نظر گرفتن ویژگیهای جغرافیایی و شرایط فرهنگی و اجتماعی مکان حدوث رویداد، مسیر نیست. همچنانکه تعریف مقدسی از جغرافیا، نه تنها جغرافیای طبیعی را شامل می‌شود بلکه موضوعات اجتماعی، اقتصادی، مذهبی، انسان‌شناسی و مردم‌شناختی را نیز در بر می‌گیرد.

در حقیقت تفکیک جغرافیا و تاریخ بسیار دشوار است. چرا که از یک سو برخی از مؤلفان، هم مورخ و هم جغرافی‌دان بوده‌اند مانند مسعودی. و از سوی دیگر، مؤلفات تاریخی غالباً مطالب جغرافیایی مهمی نیز دارند مانند: فتوح البلدان بلاذری. و از این رو علم جغرافیای تاریخی یعنی بازسازی گذشته جغرافیایی و یا عبارت دیگر تعیین دقیق محل رخداد حوادث تکوین یافت.

اهمیت این امر آنست که بر اساس آن بتوان بر علل وقوع رویداد تاریخی و زمینه‌های آن آگاهی یافت. این شناخت، پژوهشگر را در مطالعه و بررسی ویژگیهای فرهنگی و اجتماعی جامعه محل رویداد، یاری می‌رساند. به همین دلیل تعیین محدوده جغرافیایی ضرورت پیدا می‌کند. در این پژوهش، بررسی وضعیت جغرافیایی و اقلیمی سیستان بعنوان سرزمینی که منشاء ظهور حکومت صفاریان است اهمیت ویژه دارد.

محدوده مکانی این بررسی در دو دوره زمانی قبل و بعد از اسلام و همچنین سرزمینهایی است که صفاریان آنها را به قلمرو حکومت خویش ضمیمه کردند. چرا که ارتباط فرهنگی صفاریان با ایران باستان و مراودات فرهنگی، سیاسی و نظامی آنان با دستگاه خلافت عباسی، طاهریان، سامانیان، علویان، غزنویان، افغانستان و هند، ... و حضور اقوام و نژادها و گروههای مختلف اجتماعی در تشکیلات نظامی آنان، موجب تبادل بسیاری از مفاهیم و اصطلاحات اداری، نظامی و سیاسی شده است.

علیرغم اهمیت بنیادی محدوده زمانی و مکانی در یک بررسی تاریخی لیکن عدم توجه به تعیین زمینه مطالعه و بررسی تاریخی بمنظور مطالعه یک جنبه از یک مقطع تاریخی و در یک گستره زمانی بدون در نظر داشتن دیگر جنبه‌ها و حتی سیر تاریخی جامعه در زمانها و یا مکانها دیگر امکان‌پذیر نمی‌باشد. زیرا تاریخ یک جریان بهم پیوسته رویدادها است که بررسی جداگانه موضوعات نه تنها علمی نیست بلکه منطقی نیز نمی‌باشد. در غیر اینصورت، ممکن است مطالعات و بررسی ما نتایج ناصحیح را بدنبال داشته باشد.

در این پایان نامه ضمن تعیین گستره زمانی و مکانی، محدوده موضوعی نیز تعیین شده است. این محدوده شامل بررسی تشکیلات اداری و نظامی ایران در حکومت صفاریان است. لیکن این مطالعه بدون توجه به سیر تاریخی تحولات اداری و نظامی ایران امکان پذیر نمی باشد. در حقیقت یک بررسی علمی و منطقی، توجه به اصل تداوم می باشد که یکی از خصایص تاریخ ایران در زمینه امور دیوانی و اداری و نظامی است. از این رو اگرچه پایه مطالعه این بررسی می بایست بر دوره صفاریان متکی باشد لیکن ضروریست که به ساختار اداری و نظامی حکومت‌های پیشین، هم عصر و حتی سلسله های بعد از آنان نیز توجه شود.

از سوی دیگر، مطالعه و پژوهش در ساختار اداری و نظامی ایران در یک مقطع یا دوره خاص، بدون در نظر گرفتن سایر رویدادها مانند حوادث سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، مذهبی و ... میسر نیست. زیرا عوامل متعددی در شکل دادن و ظهور یک حادثه تاریخی مؤثرند. و در شکل گیری ساختار اداری، نظامی، اقتصادی و فرهنگی یک حکومت عوامل متعددی چون، محیط اجتماعی، مذهب، نژادها و ... نقش دارند. به همین جهت ضروریست در آغاز پژوهش در خصوص نظام اداری و تشکیلات نظامی صفاریان این عوامل مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد.

1-2- بیان مسئله پژوهش

الف- آیا حکومت صفاریان از یک تشکیلات اداری و نظامی سازمان یافته و منسجم برخوردار بوده اند؟
ب- اگر برخوردار بوده اند منابع و عوامل مؤثر در شکل گیری سازمان اداری و نظامی آنان کدامند؟

1-3- فرضیه های پژوهش

با توجه به ماهیت، محدوده، موضوع، مسائل بنیادی تحقیق و اهداف پژوهش، مطالعه و بررسی در حول فرضیه های چندی بشرح ذیل صورت می گیرد.

الف- چنین استنباط می شود سابقه تشکیلات اداری ساسانیان، بازمانده در سرزمینهای ایرانی و تشکیلات اداری دستگاه خلافت عباسی که آنان نیز به نوبه خود از سازمان اداری ساسانیان الگو گرفته بودند، از اصلی ترین منابعی باشند که صفاریان در سامان بخشیدن اداری و نظامی خود از آن تأثیر پذیرفته اند.

ب- همچنین بنظر می رسد که عوامل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی منطقه سیستان از دیگر عوامل تأثیر گذار در روند شکل گیری تشکیلات اداری و نظامی صفاریان بوده است.

ج- ضمن آنکه می توان گفت نحوه برخورد هر یک از امرای صفاری با این تشکیلات در جریان گسترش یا قهقرای سازمان اداری و نظامی حکومت صفاریان مؤثر بوده است.

1-4- پیشینه و اهداف پژوهش

در این پژوهش، تشکیلات اداری و نظامی حکومت صفاریان که ساختار آن مورد تردید بسیاری از منابع قرار گرفته است؛ بررسی و ارزیابی می‌گردد.

بر اساس این هدف کلی، و فرضیه های مطرح شده در پایان نامه، پژوهش حاضر سامان یافته است. در این پژوهش با تکیه بر منابع و متون اصلی مربوط به دوره صفاریان و سلسله های پیشین و پسین آنان، تشکیلات اداری و نظامی حکومت صفاریان در دو بخش درگاه و دیوان و نیز سازمان اداری، مالی، نظام ایالات و سازمان نظامی آنان مورد شناخت و ارزیابی قرار گرفته است. همچنین در این بررسی تلاش شده است تا حد امکان صاحب منصبان و مقامات این دوره شناسایی گردد. جایگاه امیر صفاری و ارتباط او با خلیفه و صاحب منصبان و مقامات حکومتی، خانواده، رعایای حکومت و دستگاه خلافت عباسی مورد بررسی قرار گیرد.

اهمیت این پژوهش آنجا نمایان خواهد شد که در می‌یابیم تاکنون تحقیق خاصی بویژه در ارتباط با تشکیلات اداری صفاریان و به تبع آن سازمان نظامی آنان صورت نگرفته است. امید است که این تحقیق؛ مقدمه‌ای برای مطالعه، بررسی و شناخت هرچه بیشتر تشکیلات اداری و نظامی صفاریان را فراهم آورد.

همچنین این پژوهش به بررسی اهداف جزئی به شرح ذیل می‌پردازد:

- 1) شناخت ویژگی ها و مشخصه های بنیادی سازمان اداری و نظامی صفاریان.
- 2) تبیین صورت بندیهای سازمان اداری و نظامی صفاریان.
- 3) شناسایی نهادهای کلیدی در سازمان اداری و نظامی صفاریان.
- 4) معرفی مفاهیم بارز و اصطلاحات رایج در تشکیلات اداری و نظامی صفاریان
- 5) ارزیابی کارآمدی و ناکارآمدی دستگاه اداری و نظامی صفاریان.
- 6) شناخت شیوه عمل سازمان اداری و نظامی صفاریان در پایتخت و ایالات.
- 7) شناخت تنش ها و تضادهای دائمی کاربردستان اداری و امرای نظامی حکومت صفاریان.
- 8) شناخت نخبگان اداری و نظامی درهرم قدرت حکومت صفاریان.
- 9) شناخت مقامات و مناصب کلیدی در تشکیلات اداری حکومت صفاریان در پایتخت و ولایات.
- 10) برآورد نقش نظام اداری و نظامی حکومت صفاریان در پیشبرد یا قهقرا اهداف این حکومت.

5-1- اهمیت موضوع و ضرورت پژوهش

با عنایت به تعریف موضوع و نیز مسئله پژوهش، ضرورت‌های انجام این تحقیق و اهمیت آن در عوامل زیر قابل تبیین است:

1) حکومت امیران دوره اول صفاریان از سال 247 تا 287 هـ. و امرای دوره دوم این حکومت از سال 287 تا 293 هـ. بر بخش وسیعی از ایران و برخی از مناطق افغانستان و هند گسترده بود. ایشان اولین حکومت مستقل ایرانی بعد از ورود اعراب مسلمان به ایران در قلمرو خلافت عباسیان بودند که بدون تأیید دستگاه خلافت و پیوندهای خویشاوندی، نژادی و یا اداری، حکومت خویش را بنیان نهادند. لیکن در خصوص تاریخ این حکومت، پژوهش‌های ناچیزی صورت گرفته است. از این رو شناسایی و روشن ساختن ابعاد مختلف این حکومت ضرورت دارد.

2) بررسی نظام اداری ایران یکی از مباحث قابل توجه ای است که در چند دهه اخیر توجه مورخان و پژوهشگران تاریخ را به خود جلب کرده است. لیکن این موضوع در مورد سلسله صفاریان مورد بی توجهی قرار گرفته است. شناخت و آگاهی بر تشکیلات اداری و نظامی ایران در عهد صفاریان، ضرورت تداوم حلقه‌های سیر تاریخی تشکیلات اداری و نظامی را در پی خواهد داشت.

3) پراکندگی و کمبود متون تاریخی مربوط به دوره صفاریان، سبب شده تا بسیاری از آثاری که به نوعی می توانند در خصوص حکومت صفاریان مورد توجه قرار گیرند، نادیده گرفته شوند. از این رو ضروریست با پژوهش‌های متعددی در خصوص تاریخ حکومت صفاریان، نسبت به تعمیق شناخت این منابع اقدام شود.

4) شناخت جنبه‌های مختلف تاریخ ایران نیازمند به روشنگری در تاریخ این سرزمین است و این امر نیز مستلزم نگرش مختلف به وجوه متعدد آن می باشد. از این رو پژوهش‌های مضاعف و بازبینی نظری وجوه مختلف تاریخ ایران در این روشنگری بسیار مؤثر و مفید فایده است.

6-1- روش پژوهش

در پژوهش حاضر تلاش شده است از تمامی اصطلاحات ارائه شده و موجود در منابع مختلف پیرامون موضوع پایان نامه استفاده گردد. از این رو اساس بررسی در این پژوهش به شیوه بررسی

کتابخانه ای است. بدین منظور ضمن جمع آوری اطلاعات گوناگون از میان آثار مؤلفان نزدیک به زمان موضوع و همچنین تحریرات معاصرین سعی شده است تمام منابع اصلی که در خصوص حکومت صفاریان تدوین گردیده است اعم از منابع فارسی و عربی و آثار مؤلفین برجسته ای که در تدوین کتب خویش به نوعی به صفاریان نیز توجه کرده اند و همچنین پژوهش های جدید را با شیوه های انتقادی، اسنادی، تحلیل محتوا و توصیفی بکار گرفته شود.

1-7- بررسی و نقد منابع

پراکندگی منابع در خصوص ادوار مختلف تاریخ ایران یکسان نیست. چنانکه در مورد تاریخ ایران بعد از اسلام منابع و مأخذ متعدد و فراوانی در اختیار ما قرار دارد. از جمله در دوره بعد از مغول به

جهت طولانی بودن عمر سلسله های این دوره و وجود مورخین بسیار همانند دوره سلجوقیان، ایلخانان مغول، صفویان و قاجاریان منابع متعددی وجود دارد و لذا اطلاعات بسیار زیادی در خصوص این حکومت ها و سلسله ها باقی مانده است. اما برخی دیگر از سلاله های تاریخی فاقد این ویژگی هستند، بطوریکه بسیاری از عملکرد این سلسله ها و نقشی که در تاریخ ایران داشته اند در هاله ای از ابهام فرو رفته است.

سلسله آل صفار از این دسته می باشد که اطلاعات غیر سیاسی و اجتماعی ما از این حکومت بسیار اندک است. علت این امر را می توان از یک سو در عمر کوتاه این سلسله و فقدان زمان لازم برای پرورش وقایع نگاران و ثبت رویدادها و حوادث مربوط به این حکومت، و از سوی دیگر شرایط و مقتضیات زمان و نگاه غرض آلود و ناخشنودی مورخان این عصر با این سلسله دانست. از این رو بررسی تاریخ ایران در عهد صفاریان می بایست، علاوه بر منابع محدود و اندک موجود، بر اساس اطلاعات منابع و متون دوره های تاریخی حکومت های پیشین و پسین و سلسله های معاصر آن نیز صورت گیرد. اطلاعات در خصوص سلسله صفاریان، توجه و بررسی کلیه منابع و مأخذ و متون پراکنده و اطلاعات ناچیز را اجتناب ناپذیر می نماید. این منابع و متون به شرح ذیل به چند دسته تقسیم می شوند:

1-6-1- تاریخ های عمومی. که در سیر ثبت وقایع رویدادها به حوادث حکومت صفاریان نیز پرداخته اند. در این زمره از معتبرترین منابع می توان از الکامل فی التاریخ اثر عزالدین ابوالحسن علی بن محمد معروف به ابن الاثیر نام برد. الکامل ابن الاثیر، یک تاریخ عمومی و مفصل و جامع به زبان عربی است که بیشتر آن درباره تاریخ اسلام است.

ابن الاثیر در سال 555 هـ. ق، در جزیره ابن عمر از جزایر رود دجله به دنیا آمد و در 630 هـ. ق، درگذشت. ابن الاثیر کتاب خود را از نخستین روزگار آغاز کرده و تا پایان سال 628 هـ. ق، یعنی دو سال پیش از مرگش ادامه داده است. منبع اصلی وی تا اواخر قرن سوم هجری، تاریخ طبری بوده است اما روش او را در ذکر روایات مختلف درباره یک واقعه رعایت نکرده است بلکه کاملترین روایات را گرفته یا روایاتی را که بنظرش صحیحتر بوده با آنچه خود از منابع دیگر یافته ذکر کرده است. از دیگر آثاری که او از آنها بهره برده است می توان از تاریخ یمینی عتبی، فتوح البلدان بلاذری و تجارب الامم ابن مسکویه و مروج الذهب مسعودی نام برد.

از ویژگی های این اثر آنست که وقایع تاریخ اسلام را بر حسب سنوات یا به شیوه سالشمار تنظیم نموده است. همچنین دقت نظر، ارائه اطلاعات دقیق، اهتمام در شرح کامل وقایع، ذوق نقادانه، ضبط

بعضی از اسامی اشخاص و اماکن می باشد که در پایان وقایع هر سال یا هر فصل از کتاب نام ها را با حرکات یا اعراب آورده و ابهام در تلفظ آن واژه را برطرف کرده است. همچنین هنگامیکه فتح شهر یا ناحیتی را بیان می کند نام آنجا را شرح می دهد و وجه تسمیه آن را بیان می دارد.

الکامل جزو معدود آثار مربوط به دوره صفاریان است که ضمن ارائه اطلاعات بسیار مفصل در مورد سامانیان تا مرگ ابوعلی چغانی - که احتمال برگرفته از کتاب گمشده تاریخ فی اخبار ولایه خراسان؛ ابوعلی سلامی است - مجدداً به شرح پاره ای از وقایع عهد صفاریان می پردازد. لیکن با توجه به فاصله زمانی حدود دو قرنی با صفاریان بی شک نتوانسته است تمامی اطلاعات مربوط به این دوره را ضبط کند.

ولی الدین عبدالرحمن بن محمد بن خلدون (732 - 808 . ق) نیز همانند ابن اثیر در فاصله زمانی و مکانی دور از صفاریان یعنی در تونس و شام می زیست. وی شرح اخبار مربوط به سلسله صفاریان را از بخشی از جلد دوم کتابش بنام العبرو دیوان المبتداء و الخبر فی ایام العرب و العجم و البربر، معروف به تاریخ ابن خلدون، تحت عنوان آغاز دولت صفاری آغاز می کند و تا بخشی از جلد سوم به اتمام می رساند. آنچه العبر را از دیگر تاریخهای همانندش برتر داشته چند چیز است: اول آنکه؛ ابن خلدون، اطلاعات خود را بر حسب سنوات چنانکه مورخان پیش از او و یا معاصرین او منظم می کردند، مرتب نکرده است. او وقایع مربوط به یک سلسله را که دیگر مورخان بر حسب سالها در جایهای مختلف آورده اند، همه را در یک جای آورده است. از جمله آنجا که از صفاریان روایت می کند، از وقایعی که با آن سلسله ارتباطی نداشته و در دیگر جایها، روی داده، سخن نمی گوید. در حالیکه بعنوان مثال در الکامل ابن اثیر به هنگام مطالعه وقایع سال 255 . هـ، به این عناوین بر می خوریم:

بیان غلبه یعقوب بن لیث صفار بر کرمان و تصرف آن دیار، بیان تملک فارس و فتح آن بدست یعقوب، بیان خلع و مرگ معتز، و ... (ابن اثیر، 59/18 تا 55).

از دیگر تواریخ عمومی که پس از صفاریان به رشته تحریر درآمده و اطلاعات مختصر و پراکنده ای در مورد صفاریان و آن هم در خصوص یعقوب و عمرو لیث ارائه می دهد، مجمل التواریخ و القصص اثر مؤلف گمنام و ظاهراً اهل ولاشگر اسد آباد و کنگاور همدان است که در سال حدود 520 هـ . ق، تألیف شده است.

غیاث الدین بن هماد الدین الحسین، معروف به خواندمیر از نوادگان محمد بن امیر خاوند شاه اثری را در سه جلد بنام حبیب السیر فی الخبر افراد بشر که یک تاریخ عمومی است، تألیف کرده است. خواندمیر حوادث مختلف را از آغاز خلقت تا سال 930 هـ . ق، به رشته تحریر در آورده است و جلد

دوم آن در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. این اثر در فاصله سال های 297 تا 930 هـ.ق، به نگارش در آمده و خواندمیر تاریخ خود را بر اساس اطلاعات متون تاریخی پیش از خود تدوین کرده و در شیوه تألیف از میر خواند، جد مادری خویش، بهره برده است.

برخی دیگر از تواریخ عمومی که تقریباً در عصر صفاریان و بطور مشخص در زمان ابواحمد، از امرای دوره دوم صفاری به رشته تحریر در آمده و می تواند اطلاعاتی را در مورد سازمان اداری و نظامی صفاریان در اختیار ما بگذارد، زین الاخبار یا تاریخ گردیزی اثر ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود (362 - 440 هـ.ق) است. این کتاب که با اقتباس از آثار الباقیه بیرونی نوشته شده، تاریخ عمومی جهان، از زمان آفرینش جهان تا زمان مؤلف است و شامل تاریخ داستانی ایران، اشکانیان، اسکندر، ساسانیان، سیره رسول الله، خلفا و وقایع مربوط به خراسان است که اطلاعاتی از دوره طاهریان، صفاریان و سامانیان نیز ارائه می دهد.

یکی دیگر از تاریخهای عمومی، طبقات ناصری تألیف ابو عمرو عثمان بن محمد جوزجانی معروف به منهج سراج (589 - 658 هـ.ق) است. این اثر یکی از معروفترین کتب تاریخی بزبان فارسی است. ضبط وقایع تاریخی و مشاهدات عینی مؤلف سبب برجستگی این اثر است. منهج سراج که از رجال معروف عصر خویش بود از جایگاه رفیع در دربار سلاطین غور و آل شنسب برخوردار بود. منصب حکومتی او سبب شده است در ثبت وقایع علاوه بر مشاهداتش بتواند از اطلاعات افراد موثق استفاده نموده و آنها را در اثرش به رشته تحریر در آورد. ظاهراً اطلاعات او در خصوص صفاریان ناشی از اخبار افراد مطلع و معتمدی است که به هنگام مأموریتهای سیاسی اش که از سوی حاکمان غور و خراسان به وی محول می شده. از جمله سفر او به سال 620 هـ، به سیستان، قهستان، اسفزار، کرمان و

یکی از معروفترین تواریخ عمومی عهد ایلخانان مغول تاریخ گزیده حمدالله بن ابی بکر بن احمد مستوفی قزوینی (680 - 750 هـ.ق) است. این اثر وقایع را از آغاز خلقت عالم تا سال 730 هـ.ق، شامل می شود. وی در شرح رویدادهای پیش از خود از آثار دیگران استفاده کرده است اما شرح حوادث صفاریان را از آغاز این خاندان تا امیر طاهر ادامه داده است.

منبع دیگر جامع التواریخ رشید الدین فضل الله همدانی (648 - 718 هـ.ق)، از صاحب منصبان دستگاه اداری ایلخانان مغول است که بعداً به مقام وزارت نیز نائل آمد. تألیف این کتاب در سال 710 هـ.ق، خاتمه یافت و همانطوریکه از نام کتاب بر می آید، جامع ترین تاریخ عمومی فارسی بشمار می رود. اصل این کتاب شامل تاریخ مغول، شرح زندگی چنگیزخان و ایلخانان مغول تا غازان خان، تاریخ پیامبران از آدم تا آغاز اسلام، تاریخ حکومتهای ایران در قبل و بعد از اسلام تا حمله مغول و